

06

การศึกษาประติมากรรมพระอุมา สมัยอิทธิพลศิลปะเขมรในประเทศไทย*

A Study of the Influence of Khmer Art on Uma Images
in Thailand

เนื่ออ่อน ขรรค์ทองเขียว**

Nuaon Khrouthongkhieo

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของงานวิจัยเรื่องความเชื่อและรูปแบบงานศิลปกรรมพระศรีอุมาเทวีในประเทศไทย

** ผู้ช่วยศาสตราจารย์ประจำคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต

บทคัดย่อ

พระอุมาเป็นพระชายาของพระศิวะ เทพเจ้าที่ได้รับความนิยมเคารพสูงสุดในศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย ในอินเดียความเชื่อเกี่ยวกับพระอุมามีพื้นฐานมาจากการบูชาพระแม่แห่งความอุดมสมบูรณ์ ในสมัยพระเวท เทพและเทวีต่างๆ ซึ่งเป็นตัวแทนปรากฏการณ์ธรรมชาติได้รับการพัฒนาให้มีคุณสมบัติซับซ้อนมากขึ้นและมีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ตั้งแต่สมัยคุปตะเป็นต้นมาพระอุมาหรือนางปารวตีได้รวมคุณสมบัติของเทวีท้องถิ่นไว้ที่พระองค์และได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นชายาหรือศักติของพระศิวะ โดยพระนางคือต้นเค้าหรือแหล่งเสริมอำนาจที่สำคัญของพระศิวะ ในดินแดนไทยพบประติมากรรมพระอุมาทั้งแกะสลักจากศิลาและหล่อด้วยโลหะอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-18 มีลักษณะร่วมแบบศิลปะเขมรมากกว่าศิลปะอินเดีย ประติมานวิทยาที่เด่นชัดของพระอุมาในดินแดนไทยกับพระอุมาในเขมรที่ต่างไปจากอินเดียคือ พระอุมาไม่ทรงอาวุธของพระศิวะแต่มีทงสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบนและทรงจักรในพระหัตถ์ขวาบน ซึ่งทั้งสังข์และจักรเป็นอาวุธของพระนารายณ์

คำสำคัญ: พระอุมา, อิทธิพลศิลปะเขมร, ประเทศไทย

A b s t r a c t

Uma was the consort of the Lord Shiva, the goddess who was given the utmost respect in the sect of Shaivism. Indian beliefs about the goddess are based on the mother goddess. In the Vedas, various gods and goddess, who represent natural phenomena, have complex personalities and are related to each other. Since the Gupta period, Uma or Parvati has been combined with the features of a local goddess and has been cited as Shakti or the consort of Shiva who is the source of empowerment of the Lord Shiva. In Thailand, many sculptures of Uma are influenced by Khmer art both those carved of stone and those made of cast metal. The sculptures have been dated to between the 7th and 13th centuries and look more Khmer than Indian. The iconography of Uma in Thailand and Cambodia are different from India as can be seen by Uma holding the conch in the upper left hand and the chakra in the upper right hand, both of which are the weapons of Vishnu as opposed to Uma.

Keywords: Uma, Influenced Khmer art, Thailand

ที่มา คติความเชื่อ และรูปแบบศิลปกรรมพระอุมาในอินเดีย

ความเชื่อเกี่ยวกับพระอุมาหรือนางปารวตีมีพื้นฐานมาจากความเชื่อเกี่ยวกับพระแม่แห่งความอุดมสมบูรณ์ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมื่อถึงสมัยพระเวทเทพและเทวีต่างๆ ที่เป็นตัวแทนปรากฏการณ์ทางธรรมชาติถูกพัฒนาคุณสมบัติให้ซับซ้อนและมีจำนวนมากขึ้น ในระยะแรกพระอุมาไม่ได้เกี่ยวข้องกับรุทรในฐานะพระชายาแต่อย่างใด แต่ในสมัยปลายพระเวทมีเค้าว่าพระองค์มีความสัมพันธ์กับรุทรซึ่งต่อมาพัฒนากลายเป็นพระศิวะ นอกจากสัมพันธ์กับรุทรหรือพระศิวะแล้วพระนางยังมีความสัมพันธ์กับพระอัคนีในฐานะธิดา นอกจากนี้ยังมีอีกพระนามหนึ่งว่านางปารวตีซึ่งเป็นธิดาของท้าวหิมวัตเจ้าแห่งภูเข ชื่อของอุมาและปารวตีจึงสัมพันธ์กับรุทรหรือพระศิวะ (Srivastava 1979: 54-55)

ในสมัยหลังพระเวท คติความเชื่อที่เกี่ยวกับพระอุมามีหลายรูปแบบ มีทั้งที่ยังคงบูชาพระนางในฐานะพระแม่ที่ประทานความอุดมสมบูรณ์ซึ่งเป็นคุณลักษณะทั่วไปของเทวีฝ่ายหญิง การบูชาพระนางในฐานะเทวีแห่งชัยชนะ และการบูชาพระนางในฐานะชายาหรือศักดิ์ของพระศิวะ หลักฐานจากการขุดค้นทางโบราณคดีที่เมืองโกสัม (Kosam) แคว้นอัลลาฮาบาด (Allahabad) ที่เจริญมาก่อนหน้าสมัยราชวงศ์เมารยะพบประติมากรรมพระ

ศิวะและนางปารวตีประทับยืนคู่กัน กำหนดอายุได้ราวพุทธศตวรรษที่ 8-10 พระหัตถ์ขวาของทั้งพระศิวะและนางปารวตีแสดงปางอภัยมุทรา พระศิวะทรงหม้อน้ำในพระหัตถ์ซ้ายในขณะที่นางปารวตีทรงกระจก (Shiva and Parvati from Kosam 2014) การพบงานประติมากรรมคู่กันระหว่างพระศิวะและนางปารวตีแสดงถึงการรับรู้ของผู้คนตั้งแต่สมัยคุษาณะ-ต้นคุปตะว่าพระนางอยู่ในฐานะศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ แนวคิดเรื่องเพศชายและหญิงว่าเป็นสิ่งที่คู่กันยังปรากฏเป็นสัญลักษณ์ภาพคู่ของบุคคลหรือที่เรียกว่ามิถุนา (Mithuna) ซึ่งเริ่มปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 3 เป็นต้นมาโดยรูปคู่มิถุนาในราชวงศ์คุษาณะแสดงถึงแนวคิดเกี่ยวกับปุรุชะ (Purusa-เพศชาย) และประกฤติ (Prakriti-เพศหญิง) (Gatwood 1985: 48) ซึ่งวิวัฒนาการมาเป็นส่วนหนึ่งของลัทธิศักติหรือชายาผู้เสริมกำลังให้กับเทพเจ้าสูงสุดของฮินดูทั้ง 3 พระองค์

ตั้งแต่สมัยคุปตะเป็นต้นมาพระอุมาหรือนางปารวตีซึ่งรวมคุณสมบัติของเทวีท้องถิ่นไว้ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นชายาหรือศักดิ์ของพระศิวะอย่างเด่นชัดโดยพระนางคือต้นเคঁาหรือแหล่งเสริมอำนาจที่สำคัญของพระศิวะสังเกตได้จากการปรากฏภายในแต่ละรูปแบบของพระองค์มักเกี่ยวพันกับพระศิวะ เช่น ตอนทำพิธีสมรสกับพระศิวะที่เรียกว่ากัลยาณะ สุนทร มูรติ (Kalyana Sundara murti) ตอนปรากฏกายพร้อมกับพระศิวะและโคณนทีในท่าประทับนั่งโอบกอดกันซึ่งมักเรียกว่าอุมาเหศวรมูรติ (Uma-

Mahesvara murti) หรืออุมาสहितมูรติ (Uma-Sahita murti) ในปางนี้ พระองค์มักถูกเรียกว่าพระอุมา ฯลฯ

รูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับพระอุมามักปรากฏใน 2 รูปแบบคือ หนึ่ง ปรากฏในลักษณะเทวีที่เป็นเอกเทศ และสอง ปรากฏร่วมกับพระศิวะ หากปรากฏในลักษณะเทวีที่เป็นเอกเทศมักปรากฏเป็นหญิงสาวที่มีลักษณะงดงามมีทั้งประทับนั่งและยืน ทรงอาภรณ์และเครื่องประดับต่างๆ ในอินเดีย เหนือมักเรียกพระองค์ว่านางปารวตี มักมี 4 กร พระหัตถ์แสดงอภัยมุทรา ทรงกระจก ลูกประคำ หรืออาวุธของพระศิวะ ตัวอย่างพระอุมาหรือนางปารวตีจากวิหารไบตัลลา ดูลา (Baitala Deula) ในรัฐโอริสสา (รูปที่ 1) บางครั้งทรงกระจกในพระหัตถ์ซ้ายโดยกระจกเป็นสัญลักษณ์ของเพศหญิง และเป็นตัวแทนของความไม่ยั่งยืนของโลกทางวัตถุที่เสื่อมถอยไปตามกาลเวลา ในอินเดียใต้พระอุมามักทรงดอกบัวในพระหัตถ์

การศึกษาวิเคราะห์ประติมากรรมพระอุมาในสมัยอิทธิพล ศิลปะเขมรในประเทศไทย

เมื่ออารยธรรมอินเดียแพร่มายังเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ศติการบูชาพระอุมาได้รับความนิยมโดยปรากฏเป็นงานศิลปกรรมในดินแดนต่างๆ ที่มีการติดต่อค้าขายกับอินเดีย ในดินแดนไทยมีร่องรอยการนับถือศาสนาพราหมณ์-ฮินดูโดยพบงานศิลปกรรมเกี่ยวกับพระอุมาตั้งแต่สมัยอิทธิพลศิลปะเขมรในประเทศไทย แนวคิดสำคัญในการกำหนดประติมากรรมเทวสตรีในศิลปะเขมรว่าเป็นพระองค์ใดระหว่างพระลักษมีหรือพระอุมานั้นมีนักวิชาการเสนอไว้ เช่น บทความของ กมลเศวต ภัตตะจารย ที่เรียบเรียงโดย หม่อมเจ้าสุภัทธรดิศ ดิศกุล เรื่อง *ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม* อ้างถึงจารึกเขมรจากพนมสังแกโคงที่ว่า “พระอิศวรทรงเป็นหน่วยเดียวกับคักติ เช่นเดียวกับที่ไฟเป็นหน่วยเดียวกับเปลว” (หม่อมเจ้าสุภัทธรดิศ ดิศกุล 2547: 58) ดังนั้นหากประติมากรรมเทวสตรี (ที่ไม่ปรากฏลักษณะทางประติมานวิทยาที่แน่ชัด เช่น การทรงอาวุธหรือสิ่งของในพระหัตถ์) ถูก

ค้นพบที่ศาสนสถานลัทธิไศวนิกายจึงน่าจะหมายถึงพระอุมา

ในที่นี้ผู้เขียนจะยกตัวอย่างประติมากรรมที่เกี่ยวข้องกับพระอุมาจำนวน 6 องค์ ดังนี้

1. พระอุมาจากอำเภอรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว (รูปที่ 2)

สลักจากศิลาขนาดสูง 117 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรุงเทพมหานคร พระเทวีชำระดูที่พระเศียรและพระกร พระถันกลมกลิ้ง ประทับยืน ทรงภูษายาวแนบพระวรกาย ลักษณะสำคัญคือการประทับยืนสมถั่งค์ ขอบผ้านุ่งด้านบนขมวดเป็นปม มีจีบหน้านางยาวจรดข้อพระบาทปลายทบกันเป็นเชี้ยวตะขาบเทียบได้กับประติมากรรมในศิลปะเขมรแบบสมโบร์ไพรกุก (Boisselier 1975: 110) กำหนดอายุได้ครั้งหลังของพุทธศตวรรษที่ 12 ตัวอย่างประติมากรรมเทวสตรีในศิลปะเขมรสมัยสมโบร์ไพรกุก เช่น พระอุมาจากเกาะเกรียง (รูปที่ 3) นางทูลจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ (รูปที่ 4) โดยเฉพาะการขมวดภูษาเป็นปมที่พระนาภีและการไม่ทรงเครื่องประดับใดๆ มีความใกล้เคียงกับนางทูลมาก

2. พระอุมาจากปราสาทพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ (รูปที่ 5)

สลักจากศิลาขนาดสูง 66 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร พระเทวีทรงประทับยืนสมถั่งค์ พระพักตร์ค่อนข้างรูปสี่เหลี่ยม พระเนตรหลุบต่ำ พระนาสิกใหญ่ พระกรณยาวเกือบจรดพระอังสา เกล้าพระเกศารวบมวยเป็นทรงกระบอกซึกพระเกศาให้ตกลงเป็นวงโค้งซ้อนกันเป็นชั้นๆ มีลูกประคำรัดที่เชิงมวย พระถันอวบอ้อม พระกรทั้ง 2 ข้างหัก ทรงนุ่งภูษาจีบจีบเป็นริ้วยาวถึงข้อพระบาท ขอบภูษาเว้าต่ำด้านหน้าทำเป็นจีบหน้านางปลายเป็นรูปหางปลาขนาดใหญ่ ยาวเกือบจรดภูษาด้านล่าง คาดทับด้วยเข็มขัดที่ไม่มีการสลักลวดลาย ขอบด้านบนของพระภูษามีการซึกชายพกออกมาเล็กน้อย จากหนังสือ *ปราสาทพนมรุ้ง* ของกรมศิลปากรตีพิมพ์เผยแพร่ใน พ.ศ. 2548 ไม่ได้ระบุแน่ชัดว่าประติมากรรมเทวสตรีชิ้นนี้เป็นเทวีพระองค์ใดระหว่างพระอุมาและพระ

ลักษณะเนื่องจากไม่พบวัตถุที่ทรงอยู่ในพระหัตถ์ (กรมศิลปากร 2548: 84) จากการศึกษาของพิริยะ ไกรฤกษ์ เสนอว่าประติมากรรมดังกล่าวเป็นพระอุมาเพราะทรงเกล้าพระเศวตถักเป็นชฎามุกุฏเช่นเดียวกับพระศิวะ (พิริยะ ไกรฤกษ์ 2553: 188) ประกอบกับการที่ศาสนสถานแห่งนี้สร้างขึ้นในลัทธิไศวนิกาย ประติมากรรมดังกล่าวจึงน่าจะหมายถึงพระอุมา

ลักษณะสำคัญคือการทรงภูษายาวจับจีบเป็นริ้ว ขอบภูษาเว้าต่ำลงมากใต้พระอุทร ด้านหน้ามีจีบหน้านางปลายเป็นรูปหางปลาเย็บขอบจรดภูษาด้านล่าง มีสายรัดพระโสณี อีกทั้งการเกล้าพระเศวตรวบมวยมีลูกประคำรัดที่เชิงมวยเทียบได้กับพระอุมาจากพิพิธภัณฑ์ A&U Speelman, London ซึ่งเป็นศิลปะร่วมแบบเขมรสมัยบาปวน (รูปที่ 6) ประกอบกับแนวเข็มขัดไม่มีการสลักลดสายจึงกำหนดอายุในช่วงต้นบาปวน (Krairiksh 1979: 126) สอดคล้องกับมวยพระเศวตที่มีการชักชายผมออกมาห้อยเป็นวงโค้งโดยรอบซึ่งเป็นลักษณะที่สืบทอดจากกับศิลปะเขมรสมัยสมโบร์ไพรกุกและไพรกเมง ดังนั้นจึงกำหนดอายุได้ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 15-ต้นพุทธศตวรรษที่ 16

3. พระอุมาจากปราสาทพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา (รูปที่ 7)

สลักจากหินทรายขนาดสูง 70 เซนติเมตร ปัจจุบันจัดแสดงในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย พระพักตร์เป็นรูปสี่เหลี่ยม พระเนตรเปิด พระนาสิกใหญ่ พระโอษฐ์หนา พระกรรณยาวเกือบจรดพระอังสา เเกล้าพระเศวตรวบมวยเป็นทรงกระบอกปลายด้านบนผายออกเล็กน้อยมีลูกประคำรัดที่เชิงมวย มีอุณหิสคาดรอบพระเศียรมีเชือกเป็นปมอยู่ด้านหลัง เทวีประทับยืนสมภังค์ พระถันอวบอัม พระกรทั้ง 2 ข้างวางห้อยขนานพระวรกาย พระหัตถ์ขวาคว่ำลงและชำระดู พระหัตถ์ซ้ายหงายขึ้นจีบนิ้วพระหัตถ์ ส่วนพระหัตถ์ที่เหลือคลี่ออก ทรงนุ่งภูษาจับจีบเป็นริ้วยาวถึงข้อพระบาท ด้านหน้าทำเป็นจีบหน้านางปลายเป็นรูปหางปลาขนาดใหญ่ยาวเกือบจรดภูษาด้านล่าง บริเวณบั้นพระองค์ประดับด้วยเพชรพลอยห้อยเป็นชายอุเบ

เหนือสายรัดบนพระองค์มีชายพกของภูษาที่พับย้อนขึ้นมาพับเป็นก้นหอย อีกทบหนึ่งที่พระโสณิด้านซ้าย

ลักษณะสำคัญคือการเกล้าพระเกศารวบมวยเป็นทรงกระบอกปลายผายออกมีลูกประคำรัดที่เชิงมวย มีอุณหิสคาดรอบพระเศียรและมีเชือกรัดเป็นปมอยู่หลังพระเศียร (รูปที่ 8) ศิราภรณ์เช่นนี้เป็นลักษณะที่พบได้ทั่วไปในศิลปะเขมรสมัยเมืองพระนคร หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ เสนอว่าการเกล้าพระเกศาของพระอุมมาจากปราสาทพนมวันนี้เรียกว่าศิราภรณ์ทรงชฎามุกฏ โดยมีลักษณะผสมจากศิลปะหลายสมัยกล่าวคือ ศิราภรณ์ชฎามุกฏทรงกระบอกเริ่มเป็นที่นิยมตั้งแต่สมัยพระโค (ต้นพุทธศตวรรษที่ 15) เช่น เศียรพระศิวะจากปราสาทพนมบก (รูปที่ 9) และชฎามุกฏทรงกระบอกที่ปลายผายออกนี้ปรากฏในสมัยบาปวนและสืบต่อลงมายังสมัยนครวัด ในขณะที่ชฎามุกฏที่มีลูกประคำรัดที่เชิงมวยเริ่มปรากฏเด่นชัดในสมัยบันทายศรี (ต้นพุทธศตวรรษที่ 16) และได้รับความนิยมอย่างมากในสมัยบาปวน เมื่อพิจารณาถึงลวดลายประจำยามที่ประดับอุณหิสบริเวณกึ่งกลางที่มีแนวลูกประคำเพียงแนวเดียวขนานทั้งบนและล่างของลายประจำยามและแถวกลีบบัวขนาดเล็กทั้งด้านบนและล่างของอุณหิสพบว่ามีความใกล้เคียงกับสมัยนครวัดที่ลดจำนวนแถวของลายลูกประคำและแถวกลีบบัวลง ในขณะที่สมัยบาปวนนิยมประดับลวดลายลูกประคำและแถวกลีบบัวซ้อนกันหลายแถว (รูปที่ 10) อีกทั้งการทำห่วงเชือกผูกรัดด้านหลังอุณหิสก็ใกล้เคียงกับศิลปะร่วมแบบนครวัดมากกว่า (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2543: 95)

นอกจากนี้ภูษาที่จีบเป็นริ้วและยาวจนถึงข้อพระบาทมีแถบหน้านางปลายเป็นรูปหางปลาขนาดใหญ่ปลายแถบนั่นสลักเป็นลายแถวเม็ดประคำและกลีบบัวขนาดเล็ก บริเวณพระโสณิคาดทับด้วยสายรัดพระองค์มีอุบะห้อยประดับโดยรอบ มีขมวดชายพกพับย้อนออกมาทับบนสายรัดพระองค์เหนือพระโสณิด้านซ้ายเป็นลักษณะที่พบได้ทั่วไปในประติมากรรมเทวสตรีในสมัยบาปวน และมีความใกล้เคียงกับพระอุมมาจากปราสาทหินพนมรุ้ง ที่ต่างออกไปคือพระอุมมาจากปราสาทพนมวันมีการทำอุบะโดยรอบได้สายรัด

พระองค์ที่มีการสลักวดลายอย่างประณีตเทียบได้กับเทวสตรีจากปราสาท
ตระพังตตังโงง กำหนดอายุได้ในสมัยบาปวนตอนปลาย (รูปที่ 11)

เมื่อพิจารณาอุพระกรทั้ง 2 ข้างที่สิ่งของในพระหัตถ์หลุดหายไป
พระหัตถ์ขวากว้างและขำรุ่ ในขณะที่พระหัตถ์ซ้ายหยาบขึ้นจีบนิ้วพระหัตถ์
ส่วนพระหัตถ์ที่เหลือคืออกนั้นน่าเทียบได้กับเทวสตรีจากปราสาทตระพัง
ตตังโงง (แม้ว่าพระหัตถ์ซ้ายของเทวสตรีจากปราสาทตระพังตตังโงงขำรุ่
ไป) (รูปที่ 12) โดยทั่วไปในศิลปะเขมรพระอุมาหรือทศคามหิชาสุรมารทินี
มักทรงอาวุธของพระวิษณุนั้นเริ่มปรากฏตั้งแต่ศิลปะสมัยก่อนเมืองพระนคร
ตลอดจนสมัยเมืองพระนครโดยทรงจักรในพระหัตถ์ขวามือ ธรรณีในพระหัตถ์
ขวาล่าง สังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบน และคทาในพระหัตถ์ซ้ายล่าง แต่พระอุมา
จากปราสาทพนมวันและเทวสตรีจากปราสาทตระพังตตังโงงทรงอาวุธ
สลับกันแตกต่างจากแบบที่พบได้ทั่วไปในศิลปะเขมร กล่าวคือพระหัตถ์ขวา
ที่คว่ำลงนั้นอาจทรงคทาและพระหัตถ์ซ้ายที่หยาบขึ้นและจีบนิ้วพระหัตถ์
อาจทรงธรรณีหรือก้อนดินแทนซึ่งรูปแบบดังกล่าวพบได้น้อยมาก เมื่อเปรียบ
เทียบรูปแบบทางศิลปะพบว่ามีความใกล้เคียงกับศิลปะร่วมแบบเขมรสมัย
บาปวนตอนปลาย-ต้นสมัยนครวัด กำหนดอายุได้ราว พ.ศ. 1600-1650

4. เทวสตรี จากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พินาย (รูปที่ 13)

ประติมากรรมสลักจากศิลาขนาดสูง 75 เซนติเมตร ได้มาจากปราสาท
หินพินายปัจจุบันอยู่ในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พินาย จากข้อมูลที่จัดแสดง
ระบุว่าเป็นพระลักษมีซึ่งเป็นพระชายาของพระวิษณุ เทวีทรงประทับยืน
ขำรุ่ตั้งแต่ข้อพระบาทลงไป พระกรทั้งด้านซ้ายและขวาขำรุ่ เหลือเพียง
พระกรซ้ายบนที่ทรงสังข์ ทรงภูษายาวเป็นจีบโดยรอบ ที่พระอุทรด้านหน้า
มีชายผ้าแผ่ออกโดยรอบ บริเวณจีบหน้านางปลายเป็นรูปหางปลา พระถัน
กลมกลึง ลักษณะการประทับยืนของเทวีที่ขำรุ่ตั้งแต่ข้อพระบาทลงไป
แม้ว่าพระกรทั้งด้านซ้ายและขวาขำรุ่เหลือเพียงพระกรซ้ายบนที่ทรงสังข์
การที่ทรงสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบนทำให้เชื่อว่าน่าจะเป็นพระอุมาเนื่องจาก

ประติมากรรมเขมรตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนครหากเป็นรูปพระอุมา 4 กร มักทรงจักรในพระหัตถ์ขวาบนและทรงสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบนดังที่กล่าวไปแล้ว เมื่อย้อนกลับไปตรวจสอบประติมากรรมพระลักษมีในศิลปะอินเดียพบว่าพระลักษมีไม่เคยทรงอาวุธของพระวิฆณุมาก่อน แต่ในศิลปะเขมรนั้นมีข้อยกเว้นคือพระลักษมีที่เป็นประติมากรรมนูนต่ำจากปราสาทกระวันหลังเหนือโดยองค์ที่มี 4 กร (รูปที่ 14) พระลักษมีทรงจักรซึ่งเป็นอาวุธของพระวิฆณุในพระหัตถ์ขวาบน ทรงตรีศูลซึ่งเป็นอาวุธของพระศิวะในพระหัตถ์ขวาล่าง พระหัตถ์ซ้ายบนทรงอังกุศ (ขอสับช้าง) และพระหัตถ์ซ้ายล่างทรงดอกบัว อีกทั้งมีจารึกกล่าวถึงการสร้างเทวาลัยหลังเหนือที่ปราสาทกระวันเพื่ออุทิศให้กับพระศรีหรือพระลักษมีโดยเฉพาะ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2547: 142) นอกเหนือจากประติมากรรมแห่งนี้แล้วในศิลปะอินเดียหรือศิลปะเขมรไม่พบว่าพระลักษมีทรงอาวุธของพระวิฆณุ ดังนั้นผู้วิจัยจึงสรุปว่าเทวสตรีดังกล่าวน่าจะหมายถึงพระอุมา

เนื่องจากประติมากรรมทรงภูษายาวจับจีบ พระอุรุด้านหน้ามีชายผ้าพับยื่นออกมาแผ่เป็นแผ่นโดยรอบ ด้านหน้ามีจีบหน้านางปลายเป็นรูปหางปลาตัดเฉียงเทียบได้กับประติมากรรมเทวสตรีจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ซึ่งกำหนดอายุสมัยนครวัด (รูปที่ 15) แม้ว่าจะไม่มีการทรงเครื่องประดับ เช่น กรองคอหรือพาหุรัดแบบเดียวกันกับเทวสตรีจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ ซึ่งเป็นรูปแบบที่นิยมกันในช่วงระยะเวลาดังกล่าว สรุปได้ว่าเทวสตรีจากปราสาทหินพิมายคือพระอุมาและกำหนดอายุได้ว่าเป็นศิลปะร่วมแบบเขมรสมัยนครวัดราวครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 17

5. พระอุมาสำริดจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น (รูปที่ 16)

ประติมากรรมหล่อด้วยสำริดมีขนาดเล็กสูง 19 เซนติเมตร พระพักตร์รูปสี่เหลี่ยม พระขนงเกือบเป็นเส้นตรง พระโอษฐ์หยาบมุมพระโอษฐ์ยิ้มเล็กน้อย พระเกศาเกล้ามวย มีมิ่งกุฎทรงกรวยครอบทับ ทรงอุณหิส ทรง

คุณทูลรูปตุ้มยาวเกือบจรดพระอังสา ประทับยืนสมภังค์นุ่งผ้าภูษายาวจรด
ข้อพระบาท ด้านหน้าทำจีบหน้านางที่มีชายผ้าขนาดใหญ่ทบกัน 2 ชั้น ชั้น
ล่างห้อยยาวเลยขอบภูษาปลายแหลมตัวดองขึ้น คาดทับบริเวณพระโสณี
ด้วยเข็มขัดเพชรพลอย ทรงกรองคอ พาหุรัด และทองพระกร ทรงมี 4 กร
ทรงสิ่งของในทุกพระหัตถ์

6. พระอุมาสำริดจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร (รูปที่ 17)

ประติมากรรมสูง 13.1 เซนติเมตร มีลักษณะใกล้เคียงกับพระอุมาจาก
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ต่างออกไปที่ไม่ทรงอุณหิสและกรองคอ
บริเวณด้านล่างของเข็มขัดไม่มีเพชรพลอยห้อยประดับ ทรงมี 4 กร และทรง
สิ่งของในทุกพระหัตถ์เช่นกัน

ลักษณะสำคัญที่ระบุได้ว่าประติมากรรมเทวสตรีทั้ง 2 พระองค์เป็น
พระอุมาคือทรงมี 4 กร พระหัตถ์ทั้ง 4 ทรงสิ่งของต่างๆ ได้แก่ พระหัตถ์ขวา
บนทรงจักร พระหัตถ์ขวาล่างทรงก้อนดินหรือธรรณี พระหัตถ์ซ้ายบนทรง
สังข์และซ้ายล่างทรงคทาซึ่งหักชำรุด ถ้าสมบูรณ์จะอยู่ในท่ายกคทาดังขึ้น
ลักษณะโดยรวมเทียบได้กับพระอุมาจากพิพิธภัณฑสถาน Walters Art Museum
ซึ่งจัดอยู่ในศิลปะสมัยนครวัดกำหนดอายุได้กลางพุทธศตวรรษที่ 17-ต้นพุทธ
ศตวรรษที่ 18 (รูปที่ 18) พระอุมาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น มี
ความเหมือนกับพระอุมาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ในเรื่องผ้า
นุ่งโดยทั้ง 2 พระองค์ทรงภูษายาวด้านหน้าทำจีบหน้านางทบกัน 2 ชั้น ชั้น
ล่างเป็นชายผ้าขนาดใหญ่ห้อยยาวชิดขอบภูษาล่างปลายแหลมตัวดองขึ้น
คาดทับด้วยเข็มขัด โดยองค์ที่มาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ผ้า
นุ่งมีลายดอกไม้ขนาดเล็กและประดับเพชรพลอยรอบเข็มขัด ในขณะที่องค์
ที่มาจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พระนคร ไม่มีเพชรพลอยห้อยประดับ
รวมทั้งไม่ทรงกรองคอ ลักษณะสำคัญที่ต่างกันอีกประการหนึ่งคือองค์ที่มาจาก
พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ขอนแก่น ทรงประดับศิราภรณ์ด้วยการเกล้า
พระเกศามวยมีมิงกุทรงกรวยครอบทับคอดประดับด้วยอุณหิส ในขณะที่

ท้องคี่ที่มาจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร กล่าวพระเศวตมวดยโดย
ไม้ประดับอุณหิสและมงกุฏทรงกรวยซึ่งเป็นลักษณะร่วมที่ปรากฏในสมัย
บายน จากผ้านุ่งลายดอกและชายผ้าด้านหน้าขนาดใหญ่ปลายแหลมตัวด
งอนขึ้นทำให้ผู้วิจัยจึงกำหนดอายุให้พระอุมาทั้ง 2 พระองค์นี้มีอายุอยู่ใน
ศิลปะสมัยบายน ราวพุทธศตวรรษที่ 18

ความสัมพันธ์ระหว่างแหล่งที่พบประติมากรรมพระอุมา ในดินแดนไทยกับอาณาจักรเขมร

แม้ว่าจะมีร่องรอยการเผยแพร่วัฒนธรรมอินเดียมายังสุวรรณภูมิรวม
ถึงดินแดนไทยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 7-8 แต่รูปเคารพที่สามารถระบุได้ว่า
เป็นพระอุมาที่เก่าที่สุดคือพระอุมาจากอรัญประเทศ (รูปที่ 2) กลับมีลักษณะ
ร่วมสมัยกับศิลปะเขมรมากกว่าศิลปะอินเดีย และเป็นเช่นนี้เรื่อยมาจนถึง
พุทธศตวรรษที่ 18 หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุลทรงสันนิษฐานว่าพระอุมา
จากอรัญประเทศพระองค์นี้อาจมาจากปราสาทเขาน้อย (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ
ดิศกุล 2550: 98) เมื่อพิจารณาถึงแหล่งโบราณคดีเขาน้อยพบว่ามีการขุด
ชุมชนโบราณอาศัยอยู่โดยรอบตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายจนถึง
สมัยทวารวดี และรับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรตั้งแต่สมัยก่อนเมืองพระนคร
ดังปรากฏหลักฐานเป็นจารึกหลายหลัก เช่น จารึกเขาน้อย จารึกวัดกุด
แต่ หรือตัวปราสาทเขาน้อยเองพบโบราณวัตถุที่แสดงถึงการนับถือศาสนา
พราหมณ์ทั้งลัทธิไวษณพนิกายและไศวนิกาย สันนิษฐานว่าปราสาทเขา
น้อยเป็นศูนย์กลางสำคัญทางด้านศาสนาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 และอาจ
เป็นเส้นทางหรือจุดเชื่อมต่อเพื่อผ่านไปยังเมืองต่างๆ ระหว่างเมืองพระนคร
กับพื้นที่ภาคตะวันออกของไทย เช่น เมืองศรีมโหสถ โดยปราสาทเขาน้อย
อยู่ห่างเมืองพระนคร 146 กิโลเมตร เมืองศรีมโหสถห่างจากเมืองพระนคร
270 กิโลเมตร เมื่อพิจารณาภาพถ่ายดาวเทียมพบว่าเมืองโบราณเขาน้อย
เป็นเส้นทางตรงที่ผ่านเมืองทั้งสอง ปัจจุบันชาวกัมพูชาและไทยใช้เส้นทาง
นี้เป็นเส้นทางผ่านเพียงแค่ว่าข้ามคลองน้ำใสก็จะข้ามเขตแดนโดยไม่ต้องผ่าน

ภูเขา อีกทั้งรอบเขาน้อยมีแม่น้ำหลายสายกระจายอยู่ทั่วจึงอาจใช้เป็นเส้นทางติดต่อได้อีกทางหนึ่ง (วีณา มุลมงคล 2554: 217-230)

การรับวัฒนธรรมเขมรนอกจากจะผ่านมาทางปราจีนบุรี-สระแก้วแล้วยังมีเส้นทางอื่นๆ อีกคือการข้ามช่องเขาของเทือกเขาพนมดงรักผ่านเข้าสู่ที่ราบสูงภาคตะวันออกเฉียงเหนือโดยเชื่อมต่อเมืองบุรีรัมย์ สุรินทร์ ศรีสะเกษ และอุบลราชธานี การแลกเปลี่ยนทางการค้าและการรับวัฒนธรรมทำให้เกิดการตั้งถิ่นฐานกระจายไปตามแหล่งต่างๆ ที่สำคัญคือแถบเมืองพิมาย-พนมรุ้ง โดยมีเมืองรัตนปุระที่ตั้งของปราสาทพนมวันเป็นเมืองเชื่อมต่อในกลุ่มวัฒนธรรมร่วมแบบเขมรที่เจริญขึ้นในเวลาเดียวกันอีกด้วย

ทั้งนี้ในประเทศกัมพูชาอารยธรรมแรกที่เจริญขึ้นภายหลังรับวัฒนธรรมอินเดียตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 6 คืออาณาจักรฟูนันซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ทางตอนใต้ของปากแม่น้ำโขง หลักฐานจากงานประติมากรรมแกะสลักหินรูปพระวิษณุและพระกฤษณะแสดงถึงการรับศาสนาพราหมณ์ฮินดูและรูปแบบทางศิลปะมาจากอินเดีย สันนิษฐานว่าอาณาจักรฟูนันมีการติดต่อค้าขายกับเมืองโบราณในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยจากการพบลูกปัด ต่างหู หรือศิลปวัตถุประเภทอื่นๆ ที่มีลักษณะคล้ายคลึงกันกับที่พบที่เมืองอangkore ซึ่งเป็นเมืองท่าสำคัญของฟูนันตามเมืองโบราณต่างๆ ของไทย เมื่ออาณาจักรฟูนันเริ่มเสื่อมลง อาณาจักรเจนละได้เข้ามามีอำนาจมากขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 11-12 หลักฐานจากจดหมายเหตุราชวงศ์ซุ่ยของจีนได้กล่าวถึงภูเขาชื่อลิงเกียโปโพว่าเป็นสถานที่สำคัญสร้างถวายเทพเจ้าพระนามว่าโพโตลิ ซึ่งภูเขา Ling-chieh-po ก็คือลิงคบรรพตซึ่งเป็นภูเขาที่อยู่ใกล้กับวัดภูเขตเมืองจำปาศักดิ์ คำว่าโพโตลิตรงกับภัทรศวรซึ่งคือพระนามของพระอิศวร ดังนั้นอาณาจักรเจนละจึงมีหลักฐานแน่ชัดว่ามีการนับถือศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย จนเมื่ออาณาจักรเจนละแบ่งออกเป็นอาณาจักรเจนละบกและเจนละน้ำและได้รับการรวมกันอีกครั้งหนึ่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 2 (ครองราชย์ พ.ศ. 1345-1393)

ทรงประดิษฐานลัทธิเทวราชาซึ่งเกี่ยวข้องกับลัทธิไศวนิกายเหนือมเหนทรบรรพตทำให้อำนาจของกษัตริย์เขมรสมัยเมืองพระนครตั้งอยู่บนพื้นฐานทางศาสนาที่มั่นคง (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2537: 7-8) ลัทธิเทวราชาทำให้กษัตริย์กลายเป็นสมมติเทพไม่ได้ทรงเป็นมนุษย์ธรรมดาแต่ทรงเป็นส่วนหนึ่งของพระศิวะ พระอุมาในฐานะศักดิ์ของพระศิวะทรงเป็นพละกำลังของพระศิวะ การเกิดขึ้นและการสิ้นสุดของโลกเกิดขึ้นจากศักดิ์ของพระองค์ จักรวาลก็เช่นกัน แต่การกระทำนี้เป็นไปโดยอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของพระศิวะ ศักดิ์หรือพระอุมาจึงไม่อาจแยกออกจากพระศิวะได้ ดังนั้นพระอุมาจึงได้รับการบูชาควบคู่ไปกับพระศิวะ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2547: 25, 55-58)

ความเชื่อดังกล่าวได้แพร่มายังภาคตะวันออกเฉียงเหนือและภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทยผ่านพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ หลักฐานคือการค้นพบจารึกจำนวนหนึ่งในดินแดนไทยที่กล่าวถึงพระนามและวีรกรรมของกษัตริย์เขมรหลายพระองค์ รวมทั้งการสร้างรูปเคารพในศาสนาฮินดูตามสถานที่ต่างๆ จนเมื่อเข้าสู่สมัยเมืองพระนคร อำนาจของกษัตริย์เขมรมีเพิ่มมากขึ้น อิทธิพลของวัฒนธรรมเขมรในดินแดนไทยจึงเข้มข้นตามลำดับ ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพื้นที่ที่มีการพบประติมากรรมพระอุมา เช่น ปราสาทหินพิมาย ปราสาทหินพนมวัน ปราสาทหินพนมรุ้ง ฯลฯ ล้วนมีร่องรอยการอยู่อาศัยของชุมชนขนาดใหญ่ร่วมสมัยกับเมืองพระนครของเขมร โดยเฉพาะปราสาทหินพนมรุ้งตั้งอยู่บนเส้นทางที่สร้างจากเมืองพระนครผ่านช่องเสม็ดไปยังปราสาทหินพิมายบนที่ราบสูงโคราชซึ่งเส้นทางโบราณนี้เป็นเส้นทางสำคัญสายหนึ่งในสมัยเมืองพระนครและได้รับการกล่าวถึงในจารึกปราสาทพระขรรค์ที่เมืองพระนครหลวง ในขณะที่จารึกจากปราสาทหินพนมรุ้งเองก็ได้ให้ข้อมูลที่ทำให้เชื่อได้ว่าพื้นที่แห่งนี้ถูกใช้ประกอบพิธีกรรมศาสนาต่อเนื่องมาโดยตลอด มีการกล่าวถึงกษัตริย์เขมรว่าทรงบูชาพระศิวะด้วยการถวายสิ่งของหรือสร้างรูปเหมือนพระองค์ในรูปพระศิวะ เป็นต้น (หม่อมราชวงศ์สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์ 2539: 56) การพบรูป

เคารพพระอุมาจึงเป็นสัญลักษณ์ของความศักดิ์สิทธิ์คู่กันกับพระอิศวรหรือพระศิวะ ดังปรากฏในจารึกพนมสัณโกลและจารึกที่ปราสาทบันทายศรีที่กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระอิศวรและศักดิ์ของพระองค์ว่าไม่สามารถแยกออกจากกันได้ (หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2547: 58)

สรุป

การศึกษาวิเคราะห์ประติมากรรมพระอุมาที่พบในดินแดนไทยในสมัยอิทธิพลศิลปะเขมรในประเทศไทยกำหนดอายุได้ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-18 พบว่ามีอิทธิพลศิลปะเขมรมากกว่าอินเดีย ประติมานวิทยาของพระอุมาในดินแดนไทยใกล้เคียงกับศิลปะเขมรและต่างไปจากอินเดียซึ่งเป็นต้นแบบ กล่าวคือในอินเดียพระอุมา มักแสดงอภัยมุทรา ทรงดอกบัวหรืออาวุธของพระศิวะ แต่ที่พบในดินแดนไทยหากมี 4 กรมักทรงอาวุธของพระนารายณ์ ได้แก่ ทรงสังข์ในพระหัตถ์ซ้ายบนและทรงจักรในพระหัตถ์ขวาบน ในขณะที่พระหัตถ์ล่างอาจทรงอาวุธสลับกันระหว่างคทาและธรรณี การพบประติมากรรมพระอุมาในดินแดนไทยที่มีลักษณะร่วมแบบศิลปะเขมร อีกทั้งแสดงถึงวิวัฒนาการทางศิลปะอย่างต่อเนื่องควบคู่กันไปนี้จึงเป็นหลักฐานความสัมพันธ์ที่ใกล้ชิดกันระหว่าง 2 ดินแดนได้เป็นอย่างดี

รูปที่ 1 พระอุม่าหรือนางปารวตีจากวิหารไบตัลลา ดุลา (Baitala Deula) ในรัฐโอริสสา

รูปที่ 2 (ซ้าย) พระอุมาจากอรัญประเทศ
(ที่มา: พระอุมา พิพิธภัณฑวัดวังสวนผักกาด 2557)

รูปที่ 3 (กลาง) พระอุมาจากเกาะเกรียง
(ที่มา: Uma, Koh Krieng 2014)

รูปที่ 4 (ขวา) นางทูลจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พนมเปญ
(ที่มา: Mahishasuramardini Sambor Prei Kuk 2014)

รูปที่ 5 (ซ้าย) พระอุมาจากปราสาทพนมรุ้ง
รูปที่ 6 (ขวา) พระอุมาจากพิพิธภัณฑ A&J
Speelman
(ที่มา: Uma, A&J Speelman 2014)

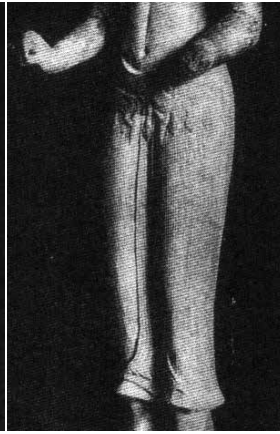
รูปที่ 7 พระอุมาจากปราสาทพนมวัน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

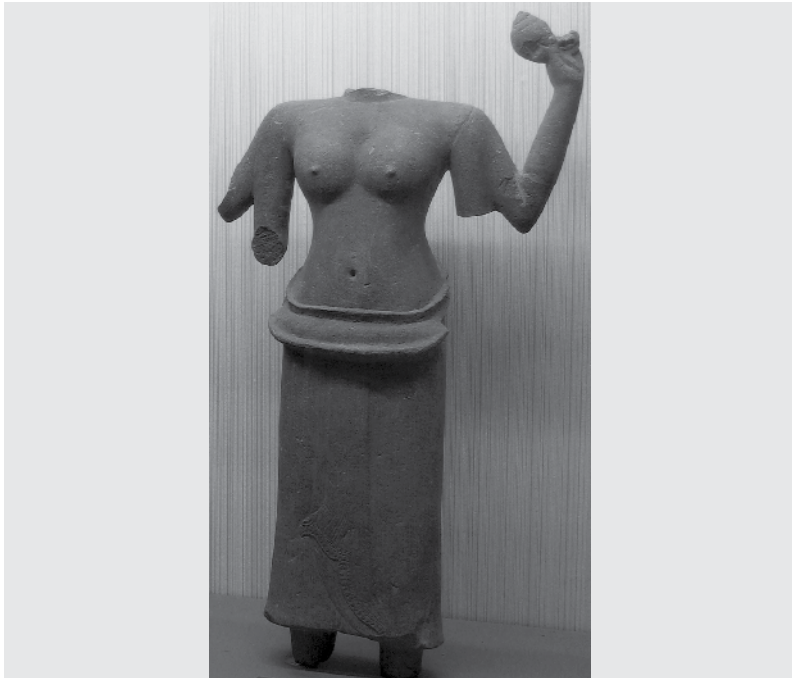
รูปที่ 8 (ซ้าย) พระเศียรพระอุมาจากปราสาทพนมวัน

รูปที่ 9 (กลาง) พระศิวนจากปราสาทพนมบก
(ที่มา: Shiva PhanomBok Guimet 2014)

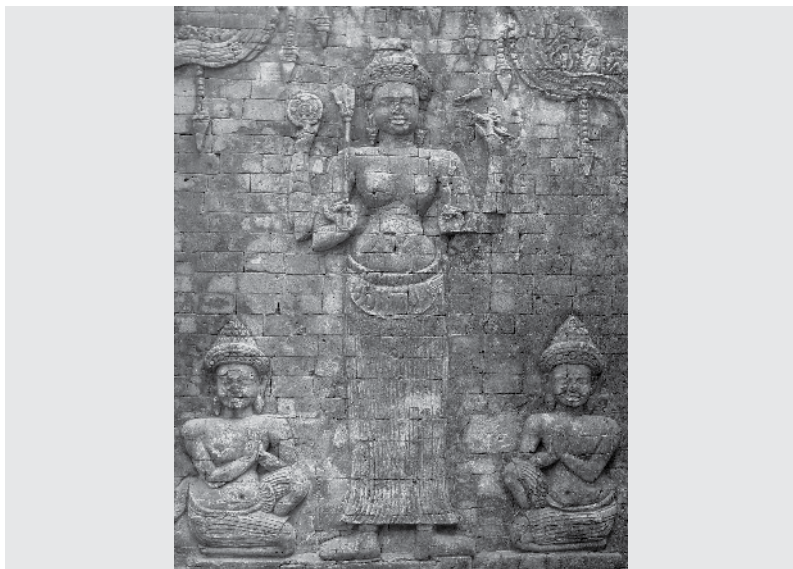
รูปที่ 10 (ขวา) ประติมากรรมสมัยบาปวน
(ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรดิศ ดิศกุล 2539: 309)

รูปที่ 11 (ซ้าย) ผ้านุ่งพระอุมาจากปราสาทพนมวัน
รูปที่ 12 (ขวา) เทวสตรีจากปราสาทตระพังตอตั้งไกล
(ที่มา: หม่อมเจ้าสุภัทรีดิศ ดิศกุล 2539: 306)

รูปที่ 13 เทวสตรีจากพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พิมาย

รูปที่ 14 พระลักษมี 4 กร จากปราสาทถรณ์วันหลังเหนือ
(ที่มา: Lakshmi Prasat Kravan 2014)

รูปที่ 15 เทวสตรีจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พนมเปญ
(ที่มา: The Huntigton Archive 2014)

รูปที่ 16 (ซ้าย) พระอุมาจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ ขอนแก่น
รูปที่ 17 (กลาง) พระอุมาจากพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร
รูปที่ 18 (ขวา) พระอุมาจากพิพิธภัณฑ์ Walters Art Museum
(ที่มา: The Hindu Goddess Devi Walters 2014)

บรรณานุกรม

กรมศิลปากร, 2548. ปราสาทพนมรุ้ง. บุรีรัมย์: วินัย.

พระอุมา, พิศิธภัณฑวังสวนผักกาด, 2557. ค้นเมื่อ 10 พฤษภาคม 2557, จาก <https://museumguide.wordpress.com/page/2/>

พิริยะ ไกรฤกษ์, 2553. รากเหง้าแห่งศิลปะไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ.

วีณา มุลมณฑล, 2554. รายงานการวิจัยเรื่องการศึกษาพัฒนาการของชุมชนโบราณในวัฒนธรรมเขมร บริเวณรอบปราสาทเขาน้อย อำเภออรัญประเทศ จังหวัดสระแก้ว. สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยศิลปากร.

สุภัทรดิศ ดิศกุล, หม่อมเจ้า, 2539. ศิลปะขอม. กรุงเทพฯ: องค์การค้าของคุรุสภา.

_____, 2547. ศาสนาพราหมณ์ในอาณาจักรขอม. กรุงเทพฯ: พิมพ์ศ พรันตัง เซนเตอร์.

_____, 2550. ศิลปะในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชนปากเกร็ด.

สุริยวุฒิ สุขสวัสดิ์, หม่อมราชวงศ์, 2537. ศิลปะร่วมแบบเขมรในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.

_____, 2539. ปราสาทเขาพนมรุ้ง ศาสนบรรพตที่งดงามที่สุดในประเทศไทย. กรุงเทพฯ: มติชน.

_____, 2543. “เทวรูปพระอุมาหรือพระเทวี ประดิกรรมสตรีพบใหม่ ณ ปราสาทพนมวัน.” เมืองโบราณ 16 (3): 89-98.

Boisselier J., 1975. *The Heritage of Thai Sculpture*. New York: Weatherhill.

Gatwood L.E., 1985. *Devi and the Spouse Goddess: Women, Sexuality, and Marriage in India*. New Delhi: Manohar.

Krairiksh P., 1979. *The Sacred Image Sculptures from Thailand*. Koln: Museum der Stadt Koln.

Lakshmi Prasat Kravan, 2014. Retrieved October 10, 2014, from http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Prasat_Kravan_0637.jpg

Mahishasuramardani Sambor Prei Kuk, 2014. Retrieved September 18, 2014, from <http://www.pinterest.com/pin/127578601918193902/>

Parvati Orissa india, 2014. Retrieved May 14, 2014, from [http://jyrichter.us/travel/India 2010/Orissa /Orissa.htm](http://jyrichter.us/travel/India%2010/Orissa/Orissa.htm)

Shiva and Parvati from Kosam, 2014. Retrieved September 18, 2014, from <http://www.bl.uk/onlinegallery/onlineex/apac/photocoll/i/019pho00001003u00669000.html>

- Shiva PhnomBok Guimet**, 2014. Retrieved December 20, 2014, from http://commons.wiki media.org/wiki/File:Cambogia,_testa_di_shiva,_da_phnom_bok,_stile_di_Bakheng,_890-910_ca.JPG
- Srivastava M.C.P.**, 1979. **Mother Goddess in Indian Art Archaeology & Literature**. New Delhi: Printed India.
- The Hindu Goddess Devi Walters**, 2014. Retrieved December 10, 2014, from http://com mons.wikimedia.org/wiki/File: Cambodian _ _The _Hindu _Goddess _Devi _ _Walters _542656.jpg
- The Huntington Archive**, 2014. Retrieved December 10, 2014, from <http://huntington.wmc .ohio-state.edu/public/index.cfm?fuseaction=showThisDetail&Object ID=30017827>
- Uma, A&J Speelman**, 2014. Retrieved July 18, 2014, from <http://www.ajspeelman.com /details.php?sid=426>
- Uma, Koh Krieng**, 2014. Retrieved July 18, 2014, from <http://iipdigital.usembassy.gov/st/ english/inbrief/2014/05/20140505298766.html#axzz3QVvZAnpe>